

Компонентна структура соціального феномена «менталітет».

О.П. Бойко

Менталітет – це суспільне явище яке, безперечно, не просто має місце в нашому житті, а й займає важливу нішу в соціально-культурній системі і несе на собі серйозний функціонал, який, в деякій мірі, визначає оточуючу нас соціальну реальність. Іншими словами, менталітет проявляє себе, явно або приховано, як фактор багатьох соціальних процесів. А це, по великому рахунку, дає можливість прогнозувати їх, випрацьовувати науково обгрунтовані моделі розвитку країни, зрештою окреслити на майбутнє орієнтири та цілі для суспільного життя народу. І ті заклики, які лунають сьогодні стосовно відродження національного духу, підйому патріотизму, національної свідомості стають пустопорожніми по своєму змісту, якщо вони не спираються на відповідні історичні та соціально-філософські надбання не тільки соціально-політичної, але й духовної історії народу, на його сутнісні, ментальні риси, які залишаються незмінними протягом тривалого часу.

Проте, зазначимо, що одна з фундаментальних категорій культурології, соціальної філософії, етнопсихології, соціології, семіотики, філософської антропології - менталітет – так все ще і не знайшла на сьогодні загальноприйнятого і точного визначення. Це й зрозуміло: точне визначення концепту не з'являється відразу. Не останню роль у визначенні місця цього явища у метасистемі культури відіграє знання його генезису і особливо його складових.

Етимологія та генеза вживання поняття «менталітет» в дослідженнях українських науковців на сьогодні має свій певний доробок та достатньо на цю тему праць. Цю проблему в різні часи розглядали Бичко І.В., Додонов Р.А., Кримський Б.С., Кирилюк О.С., Фурман А.В., Храмова В, Л., Шкляр Л.Е., Шинкарук В.І. та інші відомі вчені.

Що ж означає слово «менталітет»? Взагалі воно походить від пізніє латинського кореня *mens*, що означає «розумовий», «мислення», «образ мислення», «душевний склад» тощо. Однак, джерела етимології цього слова ведуть нас ще глибше. Так, слово *mens* у різних варіантах є вже в санскриті та

зустрічається в Упанішадах у значенні « пов'язаний зі свідомістю», «духовний», «розумовий». У науковий обіг воно було введене лише в 1856 році американським філософом Р.Емерсоном.

Найбільших успіхів в дослідженні феномену менталітет досягла французька історична школа «Аналів», зокрема її найбільш відомі представники М.Блок та Л.Февр. На їх думку в людській свідомості, в тій чи іншій формі, знаходять своє відображення найрізноманітніші прояви буття, які закріплені в системі образів, уявлень, символів.

Взагалі, дослідженням менталітету займалися різні наукові течії. Наприклад, соціологічний напрям (Е. Дюркгейм), етнопсихологія (Л.Леві-Брюль), «нова історична школа»(Ф.Бродель), психологічний напрям (З.Фрейд, К.Юнг) та багато інших. Але це явище і категорія не набули ще остаточного розуміння і вигляду, тому дослідження менталітету в різних сферах знання продовжуються і далі. І сьогодні можна сказати, що це поняття хоч і складне, але не системне, тому що містить багато складових, трактовка яких залежить від дослідницьких підходів.

Менталітет, як складне утворення, має певні механізми свого виникнення. Маючи складну структуру та викристалізовуючись з таких явищ як культура, етнос, релігія, наука, мистецтво тощо, його не можна звести ні до однієї з них. Це утворення передбачає певну форму їх синтезу. В основі такого синтезу лежить принцип сумісництва, що базується на домінуючій ролі цілого по відношенню до частини. Сама динаміка становлення менталітету залежить від сили прояву тієї цілісності, в рамках якої опиняється вся множинність різнорідних, різнопланових етнічних, культурологічних, географічних, екологічних та інших компонент. Сформувавшись, менталітет починає здійснювати зворотній вплив на активність та поведінку як окремої людини, так і суспільства в цілому. Таким чином, говорячи про менталітет, потрібно мати на увазі містке загальнонаукове поняття самоорганізаційного циклу, яке передбачає ланцюг процесів, котрі починаються від відображення людиною власного буття у вигляді тих або інших форм суспільної свідомості,

самосвідомості, до впливу цих породжених якостей на поведінку та активність людини.

З точки зору загальнонаукового підходу, то це проблема взаємодії частин цілого: ці частини знаходяться в постійному протиріччі і не бажають адаптуватися одна до одної. Отже, перед нами постає завдання – виявити технологію узгодження та налагодження взаємодії основних складових цілого. А для цього, перш за все, потрібно розглянути та детальніше проаналізувати основні компоненти менталітету. На наш погляд, доцільно виокремити з них три основних. По-перше, це соціокультурний компонент, який включає в себе багатоманітність духовного, економічного, релігійного, політичного укладу життєдіяльності нації або народу в конкретно-історичних умовах; по-друге - психологічний компонент, який проявляється на двох рівнях: а) рівень соціальної психології («національний» та «соціальний» характер), б) рівень індивідуальної психології (конкретний прояв соціально-психологічних, національних установок у кожного індивіда); по-третє - цивілізаційний компонент, який представляє собою раціональні смисли культури і є інтелектуальним забезпеченням цивілізації.

Зазначені компоненти самі по собі є досить складними утвореннями, які потребують об'ємного вивчення, а в рамках нашого дослідження, за браком місця, ми спробуємо позначити та розглянути лише деякі складові менталітету.

Одним з перших компонентів ми назвали соціокультурний, але він, в свою чергу, сам по собі складне утворення, так, як в суспільстві активно діють і економіка, і політика, і духовна культура тощо і при цьому вони тісно взаємодіють, впливають один на одного. Але, на нашу думку, найбільш вагомим, все ж таки, є духовна складова соціокультурного компоненту. Тому, що питання про духовне завжди було питанням про пріоритети, про певний позитивний шлях, який обирає людина в процесі усвідомлення ним смислу свого життя. Пошук цього смислу частіше всього зводиться до усвідомлення невідповідності реального та ідеального. Цілі людського удосконалення здебільшого локалізовані у духовності, яка концентрує в собі смисложиттєві

основи, що визначають іманентну сутність людини. «Духовність завжди виступала як принцип самопобудови людини, як вихід до вищих ціннісних інстанцій конституювання особистості та її менталітету, як заклик до здійснення того, що не здійснюється природним шляхом. Духовність - це здатність переводити універсум зовнішнього буття до внутрішнього всесвіту особистості на етичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність людини, її свобода від жорсткої залежності перед ситуаціями, які постійно змінюються»[3., 17]. Слід додати, що будь-який тип менталітету має духовні джерела, які уходять коріннями в міфологію та релігію.

I, дійсно, пошук ціннісних орієнтирів, знаходження істини та спроби наблизитися до досконалого в земному житті, представляє собою колосальну духовну працю людини. Напрямок цього шляху був орієнтований в бік пізнання, як світу матеріальних явищ та процесів, так і тієї сфери, яка представляє собою реальність внутрішнього світу самої людини. Маючи символічно-знакову природу, духовність є постійним процесом зіставлення, перевірки, відбору, корегування норм поведінки кожного індивіда в суспільстві. Вона виступає індикатором успіху або провалу дійсності тих або інших соціальних процесів, запроваджених норм.

Однак, життєдіяльність індивіда - це завжди складний, суперечливий процес органічної єдності матеріального і духовного, ідеального, що взаємодоповнюють один одного, постаючи одночасно як відносно самостійні явища. Людина усвідомлює світ за допомогою образів, які окрашені емоціями та ціннісними орієнтаціями, що тісно пов'язані з традиціями, настроєм, почуттями. Тому другий компонент менталітету, психологічний, тісно пов'язаний з іншими складовими і формується на базі суспільної свідомості.

Суспільна свідомість - це сукупність психологічних властивостей, які притаманні певній спільноті і яка розглядається як самостійна цілісність, система, що не зводиться до суми складових його індивідів. Практично будь-який соціум, незалежно від своїх розмірів, стійкості та ступеня інтегрованості, наділений тією чи іншою свідомістю. Історична реальність, яка відображається

в умах людей, породжує суспільні настрої, ідеології, соціальні психології, національні характери і таке інше. А ті, в свою чергу, здійснюють вплив на повсякденну реальність. «Стани колективної свідомості по суті своєї відрізняються від стану свідомості індивідуального, це уявлення іншого роду. Мислення груп інше, ніж окремих людей, у нього свої власні закони» - писав засновник французької соціологічної школи Е.Дюркгейм [2., 47]. Всупереч пануючій точці зору, яка стверджує, що психіка нібито може бути лише індивідуальною, він затвердив за соціально-психологічними феноменами право бути самостійним предметом вивчення, які не зводяться до індивідуальної психології.

Важливим елементом суспільної свідомості виступає суспільна психологія, яка і формує психологічний компонент менталітету. Суспільна психологія являє собою сукупність поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов життєдіяльності через призму повсякденних інтересів.

Актуальність дослідження психологічних особливостей національного менталітету пов'язана з нинішнім загостренням міжнаціональних відносин, кризисними явищами в розвитку самосвідомості та культури. Цікавість дослідників до проблем психології етнічних відмінностей, менталітетів та міжетнічного розуміння продиктовано насущними потребами сучасної дійсності. Розуміння етнічних особливостей свого народу, цікавість щодо культур та цінностей інших народів сприяє усвідомленню рівноправ'я різних культур, важливості місця та ролі кожного народу в історичному розвитку, допомагає напрацювати принципи взаємної поваги міжкультурного та міжнаціонального спілкування та взаємовідносин, подолати міжнаціональні бар'єри.

Психологічна складова менталітету, на наш погляд, є важливою, тому що менталітет виступає як загальна духовна настроєність, відносно цілісна сукупність образів, ідей, вірувань, навиків, в яких знаходять своє відображення уявлення про особистість та її відношення до суспільства, до ідеалів добра і зла, справедливості, рівності. Значними підставами для

розкриття психологічних основ менталітету є концептуальні положення К.Г.Юнга про наявність в психіці людини динамічних схем колективної думки, які є результатом та відображенням переживань та факторів, що були причинами подібного роду хвилювань[4]. Ці форми, які Юнг назвав архетипи, представляють собою можливість певного типу сприйняття та дії в ситуаціях, які відповідають даному архетипу. Справді, ми народжуємося не тільки з біологічним, але й з психологічним спадком, який визначає нашу поведінку та досвід. Це безсвідоме - як повітря, яким дихають усі і який не належить нікому. Це вмістилище універсальних образів та моделей для усвідомлення світу. Саме в це поняття архетипу соціуму входять казки, легенди, міфи народу.

Архетип передається людині у спадок від попередніх поколінь, існує в її свідомості на невербальному, частіше всього на невідрефлексованому (незмінному, підсвідомому) рівні. Дії, вчинки, прояви почуттів, на які впливає соціально-психологічний (етнічний) архетип, бувають набагато більш сильнішими, ніж ті що ініціюються в психіці людини простими впливами оточуючого середовища.

Отже, в кожному суспільстві існують напрацьовані та спадкові деякі ментальні конструкції (архетип, колективне безсвідоме) - первинні форми загальних колективних уявлень, що виступають конкретним проявом психологічних установок, які проявляються в індивідуальній свідомості окремого індивіда, виявляють собою набір специфічно направлених ціннісних орієнтацій та очікувань, викликають звичну для них гаму почуттів та способів поведінки, що проявляються при реакції на впливи предметів та явищ оточуючого світу.

Крім архетипів (колективного безсвідомого), психологічна компонента складається і ще з багатьох інших складових. А саме: національний характер, національний темперамент, національні стереотипи, національні почуття, національні інтереси та орієнтації, національна самосвідомість. Всі вони являються фундаментом психологічного обліку нації, який детермінує ступінь та направленість виявлення інших національно-психологічних особливостей. Наприклад, Ю.В. Арутюнян структурує поняття «психічний склад нації» як

своєрідний національний колорит почуттів та емоцій, образ думок та дій, стійкі національні риси, навички та традиції, які формуються під впливом умов матеріального життя, особливостей історичного шляху розвитку нації та які проявляються в специфіці її національної культури та буття [1.,12].

Всі вище названі складові, самі по собі, є складними соціально-психологічними утвореннями. Їх дослідження ведуться в різних сферах наукової думки, але на сьогодні ця тематика розкрита не повністю і залишається багато відкритих питань.

Таким чином, психологічна компонента менталітету – це активний фактор людської життєдіяльності, він сприяє ініціюванню певних дій, наслідуванню певним цінностям, перевагам певній культурі, образу думок та почуттів, і в той же час виступає бар'єром, який відштовхує все те, що людині є чужим: нові стандарти поведінки, ідеї, традиції тощо.

Третій компонент менталітету – цивілізаційний. Він виступає, як ми вже зазначали, інтелектуальним забезпеченням цивілізації, тобто, сприяє на певному рівні розвитку окремого народу (нації).

Цивілізація, як тип культури, заснована на всезагальному культурному зв'язку індивідів та груп, які утворюють великомасштабну єдність в просторі та часі. Ця всезагальність витікає не тільки з товарно-грошових виробничих зв'язків. Всезагальну форму можуть приймати і міжособистісні зв'язки, які опосередковані духовними факторами суспільного виробництва і, перш за все, звичайно, пов'язані світовими релігіями.

Всезагальне, універсальне - одне з важливіших начал цивілізації, в рамках якої суспільство тільки і отримує можливість повноцінного подолання різного роду партикуляризму, тобто часностей. Всезагальність виражається через: а) форми духовності, в ідеях та вченнях, в символіці та ритуалах, значення яких виходить за рамки будь-яких етнічних, соціально-класових, політичних та господарських перетворень; б) в структурних принципах організації суспільства, які охоплюють усіх членів макроспільноти, хоч і на різних рівнях, але відводячи їм різні місця в структурі цивілізації; в) в діяльності інститутів та еліт, які сприяють підтримці та реалізації принципів

універсальності, забезпечуючи при цьому особливий статус та духовну привілейованість.

Цивілізація втілює в собі історичний вимір дійсності. Вона вирішує проблему співвіднесення між минулим, теперішнім та майбутнім, тобто, проблему спадковості. Усвідомлення сьогодення та прогнозування майбутнього неможливо без звернення до історії. В історії суспільство знаходить те своє вираження, без якого воно не може існувати та ставить себе під загрозу весь час починати з нульового циклу, повторюючи знову і знову пройдені круги буття. Крім історичного знання, яке має свою сферу існування, історія фіксується в культурних надбаннях - нормах, знаннях, орієнтаціях, віруваннях, смислах, звичаях. Їх символічні, знакові та текстуальні прояви, які втілені в культурі - об'єкти вивчення та інтерпретації, засвоєння або неприйняття, в результаті чого ці надбання або знову вводяться в структуру буття нових поколінь, або піддаються змінам, деформації та руйнуванню.

Цивілізаційний компонент менталітету виконує функцію пристосування, адаптації невідрефлексованих (безсвідомого колективного, проявленого в поведінці, повсякденності та психологічних актах) процесів до життя соціуму на певному етапі розвитку. Досить часто в наглядній «ідеології» та художньо-наглядній системах виходять на поверхню культурного життя ментальні (колективні поведінкові та психологічні по своїм характеристикам) імпульси, а приховані ментальні потоки раціоналізуються, перетворюються у ясні форми філософських та політичних ідей, релігійних і художніх образів і таке інше. Виклики часу (економічні, політичні, геополітичні та інші) спонукають духовний авангард - мислителів, письменників, митців, філософів - шукати нові духовні орієнтири та шляхи, спиратися на ментальні форми, а якщо потрібно, то і протистояти консервативним, стримуючим розвиток тенденціям, які проявляються в цих формах. І тому вивчати менталітет епохи або народу, як дещо гомогенне та незмінне у віках, було б помилкою. Менталітет є поліцентричним і, як такий, він вступає у складні взаємовідносини як з соціально-економічними та політичними структурами, так і з фондом ідей та образів, які утворені інтелектуальним авангардом.

Отже, менталітет несе в собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів та типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо. Тут мається на увазі комплекс всіх елементів душі народу, як психічної схожості людей, що породжує об'єктивний «автоматизм» інтелектуального та духовного життя. В ньому поєднані природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне - все це «перетинається» та постійно взаємодіє. Він є фактором, що трансформує суспільний розвиток, хоча і малопомітний, оскільки імпульси, які впливають на суспільство йдуть з глибин часу, але в той же час надзвичайно важливі і дієві.

Таким чином, менталітет, як соціальний феномен, не може функціонувати без взаємозв'язку та взаємодоповненості трьох основних компонентів. Всі ці три його складові (соціокультурний, психологічний та цивілізаційний) діють як самостійні явища і водночас взаємопроникають і тісно взаємодіють один з одним, завдяки чому утворюють національну матрицю феномену «менталітет». Всі компоненти взаємозалежні і трансформація хоча б одного з них не може не викликати змін як в інших складових так і в цілому.

Література:

1. Арутюнян Ю.В. Дробіжева Л.М. Советский ораз жизни: общие и национально особенное // Сов. Етнография. - 1976. - №3. - с.10-23.
2. Дюркгейм Е. Социология и теория познания: Хрестоматия по истории психологи. - М. 1980.
3. Крымский Б.С. Контури духовности: новые контексты идентификации // вопросы философии. - 1992.- №12.)
4. Юнг К. Архетип и символ. – М.,1991.

Бойко, О. П. Компонентна структура соціального феномену «менталітет» [Текст] / О. П. Бойко // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія Філософія. - Харків, 2009. - Вип. 30. - С. 74-80.